

## Η σημασία της λογοτεχνίας και της ατομικής μαρτυρίας για τη μελέτη της ανθρώπινης συμπεριφοράς

Αικατερίνη Στριφτού-Κριαρά

Ξέρομε ότι κοντά στην επιστημονική ψυχολογία, που εφαρμόζει για την έρευνα του αντικειμένου της αυστηρά επιστημονικές μεθόδους, έχουμε και την ψυχολογία του καθημερινού ανθρώπου, που για τον μελετητή της ανθρώπινης συμπεριφοράς είναι συχνά πολύ χρήσιμη. Από αυτήν άλλωστε, την ψυχολογία της καθημερινής ζωής, ξεκίνησε η επιστημονική έρευνα· από αυτήν αντλεί το αντικείμενο της μελέτης της και αυτήν πρέπει να υπηρετεί. Την καθημερινή ψυχολογία στις πιο διαφορετικές εκδηλώσεις της ανθρώπινης συμπεριφοράς τη βλέπομε αισθητικά μετουσιωμένη στη λογοτεχνική δημιουργία. Υπάρχουν συγγραφείς που εκφράζουν τις εμπειρίες τους διαμέσου του έργου τους, προσφέροντας έτσι στον ψυχολόγο, όχι σπάνια, πολύτιμο υλικό.

Ο λογοτέχνης ανάλογα με την προσωπική του ιστορία, τα γεγονότα του καιρού του, τα περιστατικά και τα βιώματα που σημάδεψαν τη ζωή του, το περιβάλλον όπου έζησε και τις εμπειρίες που αποθησαύρισε συνθέτει το έργο του. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο Σικελιανός, που ως ποιητής και ως προσωπικότητα με τη ζωή του, τους οραματισμούς του, την κοσμοθεωρία και τη βιοθεωρία του, ακόμα με την αντιμετώπιση των προβλημάτων της καθημερινότητας, είναι μια

μορφή που παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον από ψυχολογική γενικότερα και από ψυχαναλυτική ιδιαίτερα άποψη.

Ο ικανός λογοτέχνης είναι ο διεισδυτικός παρατηρητής που σποινδάζει, αναλύει, επισημαίνει τις συγκυρίες και τα περιστατικά που συμβαίνει να σφραγίζουν τη ζωή του ανθρώπου, μορφοποιεί ιδέες, μελετά κοινωνικές καταστάσεις και ρεύματα, δίνοντας ζωή και στα προσωπικά του βιώματα και τους οραματισμούς του. Έτσι, για να περιοριστώ σε μερικά ενδεικτικά δείγματα από την παγκόσμια λογοτεχνία, ο Balzac στην «Ανθρώπινη Κωμωδία» παρουσιάζει μιαν απέραντη ποικιλία από τους πιο διαφορετικούς χαρακτήρες, συνθέτοντας ένα πάνθεον της κοινωνίας του καιρού του. Ο Emil Zola στους «Rougon-Macquart», επηρεασμένος από τις ιδέες και τα ρεύματα της εποχής του, θέλει να δείξει τη δύναμη του ενστίκτου και των άλλων βιολογικών και ψυχικών δυνάμεων που καθορίζουν την ανθρώπινη μοίρα, παρακολουθώντας την ιστορία των απογόνων μιας οικογένειας. Ο Dostojevski εμβαθύνει στις πιο σκοτεινές πτυχές του εσωτερικού ανθρώπου, δείχνοντας την αντιφατικότητα που παρουσιάζει η συμπεριφορά των ηρώων του και τις απότομες και απρόβλεπτες αλλαγές, που θυμίζουν τις μεταλλάξεις που μπορούν να συμβούν στο βιολογικό τομέα. Ο

Marcel Proust εξάλλου για να λυτρωθεί από την αγωνία ενός παρόντος, που γι' αυτόν δεν έχει νόημα, καταφεύγει στην έρευνα του παρελθόντος, μετουσιώνοντας τις μνήμες του σε αισθητικό αποτέλεσμα. Έτσι στο έργο του «A la recherche du temps perdu», που στην ουσία είναι αυτοβιογραφία με τη μορφή μυθιστορήματος, αναλύει τον εσωτερικό άνθρωπο, περιγράφει τις αντιδράσεις του, παρουσιάζοντας μια ποικιλία από πρόσωπα στην ατομική και την κοινωνική τους ζωή. Ο Proust «υπήρξε ο αριστοτέχνης της διάρκειας» και «...κάθε στιγμή του ξυπνούσε την ηχώ του παρελθόντος»<sup>1</sup>.

Αναφέρθηκα σε μερικά χαρακτηριστικά δείγματα από την παγκόσμια λογοτεχνία που έχουν κοινή αναγνώριση και αποδοχή, επειδή προβάλλουν σε πανανθρώπινη κλίμακα τα πάθη του ανθρώπου και τον αγώνα του να δαμάσει τη μοίρα του και να αναζητήσει λύση στα τραγικά συμπλέγματα της ανθρωπίνης ύπαρξης. Και στη δική μας λογοτεχνία μπορούμε να αναζητήσουμε πλούσια στοιχεία για μια καλύτερη κατανόηση της προβληματικής της συμπεριφοράς. Ξέρουμε πόσο ο αρχαίος ελληνικός μύθος και η αρχαία ελληνική λογοτεχνία, που έχουν παγκοσμιότητα, πλούσια τροφοδότησαν την ψυχαναλυτική θεωρία και πράξη. Αλλά και η λογοτεχνία και η κριτική και η τέχνη, γενικά ο πολιτι-

σμός του καιρού μας, έχουν βαθιά επηρεαστεί από τη φροϊδική σκέψη που αναδιφώντας τα άδυτα της ανθρωπίνης ύπαρξης ανακάλυψε τις πρωτόγονες δυνάμεις και τους μηχανισμούς που αποκαλύπτουν τα βαθύτερα κίνητρα της ανθρωπίνης συμπεριφοράς<sup>2</sup>.

Όπως είπα όμως και η σύγχρονη ελληνική λογοτεχνία προσφέρει στον ψυχολόγο πολύ χρήσιμο υλικό για να μελετήσει από ορισμένες πλευρές δύσκολα προβλήματα συμπεριφοράς· να ενισχύσει πορίσματα της κλινικής ψυχολογίας, ακόμα και της πειραματικής παρατήρησης και έρευνας<sup>3</sup>, ώστε να μελετηθεί ο άνθρωπος και από μian άλλη σκοπιά μέσα στη ζωή και την κοινωνία, όπως βγαίνει από την εμπειρία, την παρατηρητικότητα και τις μνήμες του λογοτέχνη, μετουσιωμένες σε τέχνη του λόγου.

Ιδιαίτερα για το σκοπόν αυτό προσφέρονται αυτοβιογραφικά κείμενα συγγραφέων, όπως «Οι πρώτες αναμνήσεις» και οι «Αναμνήσεις 1899» της Πηνελόπης Δέλτα<sup>4</sup>, όπου ο παιδαγωγός και ο ψυχολόγος βρίσκει πλούσιες εμπειρίες και βιώματα από τα παιδικά και τα εφηβικά της χρόνια και ακόμα την καταλυτική επίδραση που ασκεί στη διαμόρφωση του χαρακτήρα και την προσωπική ζωή μια τυποποιημένη και αυστηρή διαπαιδαγώγηση σ' ένα μεγαλοαστικό οικογενειακό περιβάλλον. Θα αναφέρω

1. Δ. Νικολαρετζή, Δοκίμια κριτικής. Αθήνα 1962, εκδ. Φέξη, σ. 62 και 63 αντιστοίχως και ως τη σελ. 70. Παρέχεται εδώ λεπτή ψυχολογική ανάλυση της σχέσης του Proust με το χρόνο και το ρόλο της μνήμης.

2. Το τεύχος 163 (11.3.87) του περιοδικού «Διαβάζω» είναι αφιερωμένο στις σχέσεις ψυχολογίας και ψυχανάλυσης.

3. Ο Paul Fraisse, ο πειραματικός αυτός ψυχολόγος, μελετώντας πολυδιάστατα τη σχέση του ανθρώπου με το χρόνο και τη στάση του γενικότερα απέναντι στη διάρκεια (Psychologie du temps, Paris, P.U.F., 1967), αντλεί επιχειρήματα από το βιβλίο του G. Poulet, Etudes sur le temps humain (Paris, Plon, 1950), όπου ο ερευνητής αυτός μελετά λογοτέχνες κυρίως και φιλοσόφους που μπόρεσαν διαμέσου του έργου τους να εκφράσουν τον προσωπικό τους ορίζοντα μέσα στο χρόνο.

4. Τα κείμενα αυτά της Δέλτα, που αποτελούν μέρος μόνο από το πλούσιο αρχείο της, εκδόθηκαν με την επιμέλεια Π. Α. Ζάννα και Α. Π. Ζάννα.

ακόμα εδώ, ανάμεσα σε πολλές, την «Αυτοβιογραφία» του Γρηγορίου Ξενόπουλου<sup>5</sup>, την αυτοβιογραφία του Ναπολέοντος Λαπαθιώτη «Η ζωή μου. Απόπειρα συνοπτικής αυτοβιογραφίας», από τις «Σελίδες αυτοβιογραφίας» του Γιώργου Βαφόπουλου, τα μέρη ιδίως που αφορούν στο οικογενειακό του περιβάλλον και τα παιδικά του χρόνια<sup>6</sup>.

Και άλλα λογοτεχνικά αφηγήματα παρουσιάζουν ενδιαφέρον, όπως του λεγόμενου «εσωτερικού μονολόγου», που βασίζονται σε μνήμες του εσωτερικού, του προσωπικού χώρου του ατόμου και σε απωθημένα βιώματα από την πιο τρυφερή ηλικία (Στ. Ξεφλούδας, Αλκ. Γιαννόπουλος, Γ. Δέλιος, Ν. Γ. Πεντζίκη).

Για την εφηβική ηλικία ειδικότερα, την πιο κρίσιμη, αντιφατική, αλλά και αποφασιστική – για τη διαμόρφωση της προσωπικότητας – περίοδο της ζωής του ατόμου, μπορεί ο μελετητής να αντλήσει πολύ διαφωτιστικά στοιχεία για συγκρίσεις, διαπιστώσεις για μια λεπτότερη εμβάθυνση στα δύσκολα προβλήματα της περιόδου αυτής και τις ιδιομορφίες της συμπεριφοράς από μυθιστορήματα που τα εμπνέουν προσωπικά βιώματα του συγγραφέα με λιγότερο ή περισσότερο έκδηλο αυτοβιογραφικό περιεχόμενο, όπως η «Αργώ» του Γιώργου Θεοτοκά και ιδιαίτερα ο «Λεωνής»<sup>7</sup> του

ίδιου συγγραφέα, η «Χαμοζωή» και η «Αστροφεγγιά» του Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν για το μελετητή και μυθιστορήματα από την ξένη λογοτεχνία για τον πρόσθετο λόγο ότι προσφέρονται για διαπολιτισμικές, κοινωνικές και ψυχολογικές συγκρίσεις, καθώς και για τη διαπίστωση κοινών σημείων και διαφορών στη νοοτροπία και τη συμπεριφορά ατόμων που ανήκουν σε διαφορετικές γενεές, σε διαφορετικό κοινωνικό και άλλο περιβάλλον και γενικότερα ζουν υπό άλλες συνθήκες ζωής.

Αντιπροσωπευτικό έργο του είδους, επηρεασμένο από το ριζοσπαστικό ρεύμα του θετικισμού του 19ου αιώνα είναι το παιδαγωγικο-ψυχολογικό μυθιστόρημα του Γερμανο-Ελβετού συγγραφέα Gottfried Keller «Der grüne Heinrich» (1879-1880), που έχει αφήσει εποχή. Παρακολουθεί ο αναγνώστης εδώ την τραγική μοίρα ενός παιδιού που έζησε κάτω από αντίξοες συνθήκες τα παιδικά και τα εφηβικά του χρόνια, που δεν του επέτρεψαν να ωριμάσει και να ολοκληρωθεί. Κλασικό θεωρείται και το αυτοβιογραφικό μυθιστόρημα του Γάλλου συγγραφέα Eugene Fromentin «Dominiqne» (1854-1855). Αναφέρεται σε πραγματικά περιστατικά και πρόσωπα και έχει προσωπικό χαρακτήρα, καθώς ο συγγραφέας εξομολογείται μια θερμή αγάπη και

5. Βλ. και Αικ. Στριφτού-Κριαρά, Χρόνος και ανθρώπινη συμπεριφορά. Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 26-27, σμ. 18.

6. Για την αυτοβιογραφία γενικότερα βλ. Γρηγόρη Πασχαλίδη, Η ποιητική της αυτοβιογραφίας (Σμίλης, Αθήνα 1993). Εδώ μελετώνται η εσωτερική οργάνωση και δομή του αυτοβιογραφικού λόγου, το κείμενο στην επικοινωνία του με τον αναγνώστη, καθώς και οι μορφές και τα είδη αυτοβιογραφίας.

7. Ενδιαφέροντα στοιχεία για το συγγραφέα και μάλιστα για τα παιδικά και εφηβικά του χρόνια βρίσκουμε στα αποσπάσματα από το ανέκδοτο ημερολόγιό του, που έγραψε σε ώριμη πια ηλικία και δημοσιεύθηκαν μαζί με την πρώτη έκδοση (1940) του Λεωνή και με άλλο πολύτιμο σχετικό υλικό στον τόμο: Γιώργου Θεοτοκά, Σημειώσεις στον ήλιο με προλεγόμενα Γ. Π. Σαββίδη και επιμέλεια Γ. Π. Σαββίδη και Μ. Πιερρή (Ερμής 1985).

τις ανησυχίες του στα εφηβικά και τα νεανικά του χρόνια.

Θα ήθελα να επισημάνω επίσης και ένα κάπως διαφορετικής υφής ενδιαφέρον μυθιστόρημα του Alberto Moravia τον «Agostino», με ψυχαναλυτικό έκδηλα υπόβαθρο. Εδώ παρακολουθούμε τα πρώτα ξυπνήματα της ήβης, όπου διαφαίνεται και το οιδιπόδειο σύμπλεγμα.

Και στη δική μας λογοτεχνία έχουμε — ιδιαίτερα τα τελευταία αυτά χρόνια — μυθιστορήματα που αναφέρονται στην παιδική σεξουαλικότητα, επηρεασμένα από τη φροϊδική σκέψη. Σημειώνω εδώ το αφήγημα της Μαργαρίτας Καραπάνου «Η Κασσάνδρα και ο λύκος», όπου διαφαίνονται απωθημένες παιδικές σεξουαλικές εμπειρίες.

Δραματικά γεγονότα, παγκόσμια και ελληνικά, πολεμικά και κοινωνικά, που οριοθετούν κρίσιμες περιόδους στην ιστορική πορεία ενός λαού, αφήνουν βαθιά αχνάρια στην ψυχολογία του και στην ατομική συμπεριφορά. Τέτοια γεγονότα ο τόπος έζησε πολλά στον αιώνα μας με πολέμους, ξεριζωμούς, δικτατορίες, κοινωνικές αναταραχές και άλλα ακόμα δεινά τοπικά και διεθνή.

Νομίζω ότι ενδιαφέρουν για τις ψυχολογικές και κοινωνικές τους προεκτάσεις μνήμες συγγραφέων που αναφέρονται σε γεγονότα που σημάδεψαν τη ζωή των ανθρώπων οι οποίοι έζησαν τον Α' παγκόσμιο πόλεμο. Τα γεγονότα αυτά, ιστορικά πια καταξιωμένα, ξέρομε ότι έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην κοινωνική και τη γενικότερη πολιτισμική φυσιογνωμία του τόπου. Γράφτηκαν στις δεκαετίες του είκοσι και του τριάντα — και ακόμη αργότερα — και αφορούν σε πολεμικές επιχειρήσεις, ομηρίες, ξεριζωμούς.

Χαρακτηριστικό είναι το μυθιστόρημα του Στρατή Μυριβήλη «Η ζωή εν τάφω» με τονισμένο αντιπολεμικό και γενικότερα ιδεολογικό πνεύμα. Σε κλίμα παραπλήσιο κινείται το «No 31328» του Ηλία Βενέζη που αναφέρεται στην αιχμαλωσία του και τα απάνθρωπα «τάγματα εργασίας». Στην «Αιολική γη» και τη «Γαλήνη» του ίδιου συγγραφέα παρακολουθούμε το δράμα του ξεριζωμού του Ελληνισμού και τον αγώνα των ανθρώπων εκείνων να ριζώσουν στη νέα πατρίδα τους, κοιτίδα των προγόνων τους και να βρουν κοινωνική αναγνώριση, ταυτότητα, ενώ στα «Ματωμένα χώματα», όπως και στα άλλα έργα της Διδούς Σωτηρίου, βλέπουμε τον ξεριζωμό του μικρασιατικού ελληνισμού και τη νοσταλγία των προσφύγων για τις «χαμένες πατρίδες».

Μετά το Β' παγκόσμιο πόλεμο και ιδιαίτερα τα τελευταία αυτά χρόνια του αιώνα μας, ζούμε σ' ένα κλίμα πολιτικών, κοινωνικών και ιδεολογικών αναστατώσεων διεθνώς, που ξαφνιάζουν. Η ζωή στον πλανήτη μας έχει γίνει ένα θέατρο του παραλόγου. Το άτομο νοιώθει απροστάτευτο σ' ένα κόσμο απροσδόκητων εξελίξεων, όπου κυριαρχούν αβεβαιότητα, ρευστότητα, ψυχολογική και σωματική βία. Οι νέοι αγωνιούν ιδιαίτερα· διαμαρτύρονται, αγωνίζονται αναζητώντας ένα κοινωνικό πρόσωπο, ταυτότητα ή απογοητεύονται, γίνονται μηδενιστές και αδιάφοροι ή, το χειρότερο, παρασύρονται σε μιαν αναρχούμενη ζωή, με όλα τα γνωστά επακόλουθα που καθημερινά ζούμε.

Η ψυχολογία του σημερινού ανθρώπου καθρεφτίζεται σε πολλά μεταπολεμικά και μετεμφυλιακά μυθιστορήματα, όπως και σ' ένα συχνά γριφώδη, ερμητικό και αντιφατικό δοκιμιακό λόγο. Περιορίζομαι εδώ στο μυθιστόρημα της Μαργαρίτας Λυμπεράκη

«Ο άλλος Αλέξανδρος», που γράφτηκε μέσα στην αναταραχή του μεσοπολέμου, στα '50. Σ' ένα εφιαλτικό οικογενειακό περιβάλλον, αντιφατικό, όπου κυριαρχούν αλληλοσπαράγμος, μίσος και αγάπη, η συγγραφέυς θέλει να δείξει στο πρόσωπο του κεντρικού προσώπου — που αφηγείται — και στην αγωνία του να δει τον άλλο Αλέξανδρο, εξώγαμο αδελφό του, τον αγώνα του να γνωρίσει τον εαυτό του. Δίνοντας η συγγραφέυς ευρύτερες κοινωνικές προεκτάσεις στο συμβολισμό της θέλει να δείξει γενικότερα την αγωνία του σύγχρονου ανθρώπου να αποκτήσει κοινωνικό πρόσωπο, που είναι και αγωνία του τόπου μας να βρει το δρόμο του.

Θα ήθελα επίσης ιδιαίτερα να επισημάνω εδώ τη σημασία που μπορούν να έχουν για τον ψυχολόγο που μελετά τον άνθρωπο μέσα στην εποχή του, μέσα στο περιβάλλον και με το περιβάλλον του, αλλά και για τον κοινωνιολόγο, τον ανθρωπολόγο και τον ιστορικό του πολιτισμού μαρτυρίες που μπορούμε να αντλήσουμε από κείμενα διαφορετικής υφής<sup>8</sup>: εννοώ απομνημονεύματα και ημερολόγια, επιστολογραφία και σημειώματα λογοτεχνών και στοχαστών, αλλά και απλών ανθρώπων, γενικά κάθε είδους περιγραφική και εξομολογητική μαρτυρία<sup>9</sup>. Η κατάλληλη και συστηματική επεξεργασία τέτοιου υλικού μπορεί να φωτίσει πτυχές της ανθρώπινης ύπαρξης όπου η εργαστηριακή έρευνα της ψυχολογίας και των άλλων επι-

στημών του ανθρώπου είναι δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να έχουν πρόσβαση. Προς αυτή την κατεύθυνση έχουν γίνει και γίνονται και σήμερα αξιόλογες προσπάθειες. Σημειώνω εδώ ενδεικτικά ότι η Ch. Bühler, θέλοντας να διερευνήσει το πρόβλημα της εξέλιξης κατά την περίοδο της ενηλικίωσης, μελέτησε το ατομικό στίλ βασιζόμενη σε βιολογικές και ψυχολογικές έρευνες, αλλά και σε αυτοπεριγραφές, βιογραφίες, αυτοβιογραφίες. Και άλλοι, και ιδιαίτερα ο Erik Erikson, ερεύνησε θεμελιώδη προβλήματα του κύκλου της ζωής και της ανθρώπινης προσωπικότητας, όπως τη διαμόρφωση και εξέλιξη της ταυτότητας με βάση αυτοβιογραφικές, επιστολογραφικές και άλλες σχετικές γραπτές ή προφορικές μαρτυρίες.

Επιχειρώντας εδώ μια σύντομη αναφορά στο θέμα της λογοτεχνικής δημιουργίας και άλλων αυθόρμητων μαρτυριών για τη μελέτη του ψυχικού βίου, δεν υποτιμώ τον κίνδυνο ο μελετητής να πλανηθεί από υποκειμενικούς παράγοντες, να οδηγηθεί σε σφαλερές κάποτε εκτιμήσεις. Αλλά και του συγγραφέα ο υποκειμενισμός, η πρόθεσή του να δημιουργήσει έργο τέχνης, η φαντασία του, η δυσκολία να διαχωρίσει τις αναμνήσεις του, τα πραγματικά βιώματά του από τις γνώσεις του, όλα αυτά στέκουν όχι σπάνια εμπόδιο για μίαν αντικειμενικότερη μελέτη και ερμηνεία των σχετικών μαρτυριών<sup>9</sup>. «Και η πιο ειλικρινής αυτοβιογρα-

8. Βλ. σχετικά και Αικ. Στριφτού-Κριαρά, *Ψυχολογικά και παιδαγωγικά μελετήματα και άρθρα*, Θεσσαλονίκη 1993 και ειδικότερα τα μελετήματα: *Μεθοδολογικά στην ψυχολογία του εφήβου*, σ. 105 κ.ε., *Η ψυχική ήβη στα κορίτσια και η σημασία του οικογενειακού περιβάλλοντος*, σ. 123 κ.ε., *Προβλήματα και ανησυχίες των εφήβων από γραπτές μαρτυρίες τους*, σ. 159 κ.ε. Της ίδιας, *Οι νέοι και η εποχή μας*, Θεσσαλονίκη 1964.

9. Η ποιήτρια Λύντια Στεφάνου φέρεται να λέει στην πεζογράφο Καίη Τσιτσέλη: «Έχω αποπειραθεί μερικές φορές να γράψω μυθιστόρημα. Σταματώ στις πρώτες σελίδες. Με παραλύει το ερώτημα: μήπως εξαπατώ;» Και η Καίη Τσιτσέλη ομολογεί ότι κάθε φορά που γράφει τη συνέχει η ίδια αγωνία. Βλ. Σπ. Τσακνιά, *Η απάτη του μυθιστορήματος* («Καθημερινή» 12.6.88).

φία» γράφει ο Jean Delay «είναι μια αδιάκοπη ερμηνεία». Και συμπεραίνει ότι είναι πολύ δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να χαράξουμε μια διαχωριστική γραμμή «ανάμεσα σ' εκείνο που διαβάσαμε στο βιβλίο της ζωής μας και στο βιβλίο των άλλων»<sup>10</sup>. Τις αδυναμίες αυτές και άλλες σχετικές, που είναι γενικά αδυναμίες της ενδοσκοπικής μεθόδου και της υποκειμενικής κρίσης, φροντίζει η επιστημονική έρευνα να αποφεύγει,

στο μέτρο του δυνατού, εφαρμόζοντας τη συστηματική παρατήρηση και πειραματικές μεθόδους, που κι αυτές όχι σπάνια παρουσιάζουν τεχνικές και επιστημολογικές αδυναμίες και συχνά προκαλούν σοβαρές δεοντολογικές αντιρρήσεις.

Περιορίζομαι εδώ στις σύντομες αυτές αναφορές. Η σχέση λογοτεχνίας – ψυχολογίας είναι πολυδιάστατη και αξίζει μια συστηματικότερη και πιο στενή προσέγγιση.

---

10. J. Delay, *Les dissolutions de la memoire*. Paris, P.U.F., 1942, σ. 31.